

Εισαγωγή

ΟΤΑΝ Η ΧΑΝΑ ΑΡΕΝΤ πέθανε τον Δεκέμβριο του 1975, ήταν γνωστή κυρίως λόγω της διαμάχης για τη μελέτη της σχετικά με τη δίκη του Άντολφ Άιχμαν και τη φράση «η κοινοτοπία του κακού». Υπήρχε ένας κύκλος θαυμαστών και κριτικών στις Ηνωμένες Πολιτείες και στη Γερμανία που γνώριζαν και το υπόλοιπο έργο της, αλλά δύσκολα θα την κατέτασσε κανείς στους μεγάλους πολιτικούς στοχαστές. Στα χρόνια μετά τον θάνατό της, αυτό το σκηνικό άλλαξε ριζικά. Τα βιβλία της έχουν μεταφραστεί σε δεκάδες γλώσσες. Σε όλο τον κόσμο, υπάρχουν άνθρωποι που ενδιαφέρονται με πάθος για το έργο της. Φαίνεται να μην υπάρχει τέλος στα βιβλία, στα συνέδρια και στα άρθρα που επικεντρώνονται στην Άρεντ και στις ιδέες της. Πρόσφατα, οι δημόσιες συζητήσεις και οι αναφορές στην Άρεντ κατέκλυσαν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Γιατί αυτό το αυξανόμενο ενδιαφέρον; Και γιατί ειδικά αυτή η πρόσφατη έκρηξη ενδιαφέροντος για το έργο της; Η διορατική σκέψη της Άρεντ, σχετικά με μερικά από τα βαθύ-

τερα προβλήματα, τις περιπλοκές και τις επικίνδυνες τάσεις της σύγχρονης πολιτικής ζωής ήταν αξιοθαύμαστη. Πολλά από αυτά τα προβλήματα όχι απλώς δεν έχουν εξαφανιστεί, τουναντίον έχουν γίνει πιο έντονα και επικίνδυνα. Όταν η Άρεντ κάνει λόγο για «ζοφερούς καιρούς» δεν αναφέρεται αποκλειστικά στη φρίκη του ολοκληρωτισμού του 20ού αιώνα. Γράφει:*

Αν η δημόσια σφαίρα υπάρχει για να ρίχνει φως στις ανθρώπινες υποθέσεις, παρέχοντας χώρο φαινομένων όπου οι άνθρωποι, ευτυχώς ή δυστυχώς, μπορούν με έργα και με λόγια να δείξουν ποιοι είναι και τι μπορούν να κάνουν, τότε το σκότος ήρθε όταν το φως έσβησε από «χάσματα αξιοπιστίας» και «αόρατες κυβερνήσεις», από λόγια που δεν αποκαλύπτουν τι υπάρχει, αλλά το κρύβουν κάτω από το χαλί, από παραινήσεις ηθικές και άλλες που, με το πρόσχημα ότι υπηρετούν παλιές αλήθειες, υποβαθμίζουν συνολικά την αλήθεια σε χωρίς νόημα κοινοτοπίες (Arendt, 1968 σ. viii [*Άνθρωποι σε Ζοφερούς Καιρούς*, Επίκεντρο, υπό έκδοση]).**

Είναι δύσκολο να μην παραδεχτούμε πως και σήμερα σε όλον τον κόσμο απλώνεται ζόφος. Η Άρεντ ισχυρίζεται ότι ακόμα και στις πιο σκοτεινές εποχές μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα υπάρξει φως, που δεν θα προέρχεται από

* Η Χάνα Άρεντ πάντα χρησιμοποιούσε ονόματα και αντωνυμίες γένους αρσενικού για να αναφερθεί στα ανθρώπινα όντα. Για λόγους στιλιστικούς, ακολούθησα την πρακτική της (Σημείωση του Richard J. Bernstein).

** Στις βιβλιογραφικές αναφορές, πρώτα παρατίθεται η αναφορά στις πρωτότυπες πηγές του Richard J. Bernstein και στη συνέχεια, μέσα σε αγκύλη, στις ελληνικές μεταφράσεις τους.

θεωρίες και έννοιες, αλλά από τη ζωή και τις πράξεις του καθενός μας. Θέλω να δείξω εδώ ότι η σκέψη της Άρεντ είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική, καθότι βοηθά να υιοθετήσουμε κριτική στάση απέναντι στα σημερινά πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα και τις αβεβαιότητές μας. Η ίδια ασκεί αυστηρή κριτική στις επικίνδυνες τάσεις της σύγχρονης ζωής και μας φωτίζει για τις δυνατότητες που υπάρχουν για την αποκατάσταση της αξιοπρέπειας της πολιτικής δράσης. Για τούτο, αξίζει να διαβάζουμε και να ξαναδιαβάζουμε τα έργα της σήμερα.

Ποια ήταν όμως η Χάνα Άρεντ; Θα ξεκινήσω με σύντομη παρουσίαση μερικών σημαντικών στοιχείων της ζωής της, αυτών που διαμόρφωσαν τη σκέψη της. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε προκαλέσει στην Άρεντ η σημασία που απέδιδε ο Μακιαβέλι στη θεά Fortuna («τύχη», ή «ευκαιρία», ή «ενδεχομενικότητα»). Η Fortuna, όπως γνωρίζουμε, μπορεί να είναι καλή ή κακή. Αντίθετα από τον στενό φίλο της, τον Βάλτερ Μπένγιαμιν, που τον βλέπουμε να υφίσταται πάντα τις πιο αρνητικές επιρροές της Fortuna, και τελικά να αυτοκτονεί, για την Άρεντ υπήρξε ευνοϊκή σε κρίσιμες στιγμές της ζωής της. Γεννήθηκε το 1906 σε μη θρησκευόμενη εβραϊκή οικογένεια και υπήρξε εξέχον μέλος γενιάς χαρισματικών Γερμανοεβραίων διανοουμένων. Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 σπούδασε κοντά τους σημαντικότερους φιλοσόφους και θεολόγους της Γερμανίας, μεταξύ των οποίων οι Χούσερλ, Χάιντεγκερ, Γιάσπερς και Ρούντολφ Μπούλτμαν (Husserl, Heidegger, Jaspers, και Bultmann).

Λόγω της απειλητικής ενδυνάμωσης των ναζί και του λυσώδους αντισημιτισμού τους, η Άρεντ συμφώνησε να βοηθήσει τους σιωνιστές φίλους της διεξάγοντας έρευνα

στην κρατική βιβλιοθήκη του Βερολίνου για τη ναζιστική αντισημιτική προπαγάνδα. Το 1933 την συνέλαβαν και ανακρίθηκε για οκτώ ημέρες. Αρνήθηκε να αποκαλύψει τι έκανε, αλλά τελικά αφέθηκε ελεύθερη. Ήταν αναπάντεχα τυχερή, διότι γνωρίζουμε ότι πολλοί άλλοι σε παρόμοιες συνθήκες δολοφονήθηκαν στα υπόγεια της Γκεστάπο.

Τότε η Άρεντ αποφάσισε να εγκαταλείψει τη Γερμανία παράνομα. Μέσω Τσεχοσλοβακίας διαφεύγει και φθάνει στο Παρίσι, καταφύγιο πολλών εβραίων* που προσπαθούσαν να ξεφύγουν από τους ναζί. Η Άρεντ επί δεκατρία χρόνια ήταν επισήμως ανιθαγενής, άπατρις, μέχρι που έγινε Αμερικανίδα πολίτης. Αυτός είναι και ο πρωταρχικός λόγος της ευαισθησίας της για τη δεινή κατάσταση των απάτριδων και για τις ταλαιπωρίες των προσφύγων. Οι παράνομοι Γερμανοί εξόριστοι στο Παρίσι αντιμετώπιζαν το πρόβλημα ότι δεν διέθεταν επίσημα έγγραφα που θα τους επέτρεπαν να εργαστούν, κι έτσι πολλοί ζούσαν υπό εξαιρετικά επισφαλείς συνθήκες. Για καλή της τύχη, η Άρεντ κατάφερε να εξασφαλίσει εργασία σε αρκετές εβραϊκές και σιωνιστικές οργανώσεις, συμπεριλαμβανομένης και της Youth Aliyah (Ανάβαση των Νέων), της οργάνωσης που έστελνε στην Παλαιστίνη νέους Ευρωπαίους εβραίους που κινδύνευαν. Στο Παρίσι γνωρίζεται με τον Χάινριχ Μπλύχερ (Heinrich Blücher), γόνο γερμανικής μη εβραϊκής οικογένειας, που είχε λάβει μέρος στην Εξέγερση

* Ακολουθούμε τη γραφή "εβραίος", λόγω της σύμβασης στην ελληνική γραφή ότι οι θρησκευτικοί προσδιορισμοί (εβραίος, χριστιανός, μουσουλμάνος, βουδιστής, κτλ.) γράφονται με μικρό και όχι με κεφαλαίο αρχικό γράμμα, όπως συμβαίνει με τους εθνικούς προσδιορισμούς (Γερμανός, Αμερικανός, Έλληνας, Γερμανοεβραίος, Ελληνοεβραίος, κτλ).

των Σπαρτακιστών και ήταν μέλος του Γερμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Παντρεύτηκαν το 1940.

Τον Μάιο του 1940, λίγο πριν την εισβολή των ναζί στη Γαλλία, οι γαλλικές αρχές έδωσαν εντολή όλοι οι «εχθροί αλλοδαποί» ηλικίας από 17 έως 55 χρόνων να σταλούν σε στρατόπεδα εγκλεισμού. Η Χάνα Άρεντ στάλθηκε στο Gurs, που βρίσκεται στη Νότια Γαλλία κοντά στα σύνορα με την Ισπανία. Σε άρθρο που έγραψε λίγο μετά την άφιξή της στη Νέα Υόρκη η Άρεντ αναφέρεται σκωπτικά στο νέο είδος ανθρώπου που γεννά η σύγχρονη ιστορία: *«το είδος που κλείνεται σε στρατόπεδα συγκέντρωσης από τους εχθρούς του και σε στρατόπεδα εγκλεισμού από τους φίλους του»* (Arendt, 2007, σ. 265. [Arendt & Agamben & Traverso, 2015, σ. 12]). Η Άρεντ κατάφερε να δραπετεύσει από το Gurs κατά το σύντομο διάστημα της εισβολής των ναζί στη Γαλλία. Πολλές από τις γυναίκες που δεν κατάφεραν να δραπετεύσουν στάλθηκαν κατ' εντολή του Άντολφ Άιχμαν στο Άουσβιτς. Κατά τη διάρκεια της κράτησής της στο στρατόπεδο εγκλεισμού, αποχωρίστηκε τον Χάινριχ αλλά και τη μητέρα της. Η τύχη της χαμογέλασε πάλι, αφού κατάφερε να τους ξαναβρεί μετά από μια σειρά ανέλπιστων συμβάντων.

Η πρόκληση που αντιμετώπιζε τώρα ήταν πώς να διαφύγει από την Ευρώπη ως ανιθαγενής, παράνομη Γερμανοεβραία πρόσφυγας. Το πρόβλημα ήταν διττό: πώς να αποκτήσει βίζα για τις Ηνωμένες Πολιτείες και πώς να διαφύγει από τη Γαλλία, να φτάσει στη Πορτογαλία ώστε να πάρει το καράβι για τη Νέα Υόρκη. Οι ομοιότητες των καφκικών δυσκολιών με τις οποίες ήρθαν τότε αντιμέτωποι οι Ευρωπαίοι εβραίοι με τα τρομερά σημερινά εμπόδια που

συναντούν οι Σύριοι μουσουλμάνοι πρόσφυγες που προσπαθούν να έρθουν νόμιμα στις Ηνωμένες Πολιτείες είναι ανησυχητικές. Και στις δύο περιπτώσεις, επικράτησε τεράστια καχυποψία και εχθρότητα προς τους πρόσφυγες και υπήρξαν υπερβολικά αυστηροί περιορισμοί στη χορήγηση θεωρήσεων βίζα. Η Fortuna (σχεδόν σαν η Άρεντ να προστατευόταν από τη θεά) παρενέβη για ακόμα μια φορά. Η Χάνα και ο Χάινριχ μπόρεσαν να εξασφαλίσουν την πολυπόθητη βίζα με τη βοήθεια του Varian Fry, ο οποίος ήταν επικεφαλής του Emergency Rescue Committee στη Μασσαλία. Κατάφεραν να ξεφύγουν από τη γαλλική αστυνομία που τους αναζητούσε, πέτυχαν να διαφύγουν από τη Γαλλία, έφτασαν στη Λισαβόνα μέσω Ισπανίας όπου έμειναν τρεις μήνες ώσπου να βρουν πλοίο που θα τους μετέφερε στις Ηνωμένες Πολιτείες. Το Μάιο του 1941, η Άρεντ και ο σύζυγός της έφτασαν στη Νέα Υόρκη, ενώ η μητέρα της τους ακολούθησε έναν μήνα αργότερα.

Εκ των υστέρων, αντιλαμβανόμαστε τη δύναμη των τυχαίων γεγονότων που λειτούργησαν καταλυτικά, κάνοντας τη διαφορά μεταξύ ζωής και θανάτου. Η Άρεντ θα μπορούσε να είχε δολοφονηθεί στο Βερολίνο όταν ανακρίθηκε. Ίσως πάλι θα μπορούσε να μην είχε καταφέρει να δραπετεύσει από το Gurs και τελικά να είχε καταλήξει στο Άουσβιτς. Ίσως ακόμη θα μπορούσε να μην είχε καταφέρει να πάρει βίζα για την Αμερική, όπως τόσοι άλλοι εβραίοι που εγκλωβίστηκαν στη Γαλλία και τελικά μεταφέρθηκαν σε κάποιο γερμανικό στρατόπεδο συγκέντρωσης. Όταν η Άρεντ έφτασε στη Νέα Υόρκη σε ηλικία 35 ετών μόλις και μετά βίας γνώριζε κάποια αγγλικά. Μητρική της γλώσσα ήταν η γερμανική και πάντα αγαπούσε τη γερμα-

νική γλώσσα, ενώ είχε ιδιαίτερη αδυναμία στη γερμανική ποίηση. Πριν το 1941 δεν είχε ξαναβρεθεί ποτέ σε αγγλόφωνη χώρα. Παρά ταύτα, η Άρεντ πείστωσε και έθεσε ως στόχο να κατακτήσει την αγγλική γλώσσα. Στην αρχή με τη βοήθεια φίλων, που τη βοήθησαν να «ακούγονται αγγλικά» τα γραπτά της, άρχισε να δημοσιεύει άρθρα σε τοπικά εβραϊκά περιοδικά. Έπιασε δουλειά σε διάφορες εβραϊκές οργανώσεις συμπεριλαμβανομένης και της «Επιτροπής για την Ευρωπαϊκή Εβραϊκή Πολιτιστική Ανασυγκρότηση» (Commission on European Jewish Cultural Reconstruction) και ανέλαβε επικεφαλής επιμελήτρια στον εκδοτικό οίκο Schocken Books, που εξέδιδε βιβλία εβραίων συγγραφέων.

Το 1944 κατέθεσε μια πρόταση στον εκδοτικό οίκο Houghton Mifflin Press για την έκδοση βιβλίου με τίτλο *The Elements of Shame: Anti-Semitism – Imperialism – Racism* (Τα Στοιχεία της Αισχύνης: Αντισημιτισμός-Ιμπεριαλισμός-Ρατσισμός). Τα επόμενα τέσσερα χρόνια αφοσιώθηκε στη συγγραφή του βιβλίου της και άλλαξε πολλές φορές γνώμη σχετικά με το αντικείμενο και το περιεχόμενό του. Ενώ είχε προχωρήσει αρκετά το κείμενό της, αποφάσισε να αλλάξει το θέμα και να ασχοληθεί με τον ολοκληρωτισμό. Το 1951 εκδόθηκε το *The Origins of Totalitarianism* (Απαρχές του Ολοκληρωτισμού), βιβλίο με περισσότερες από 500 πυκνογραμμένες σελίδες. Στην τελική του μορφή, αποτελούνταν από τρία κύρια μέρη: Αντισημιτισμός, Ιμπεριαλισμός, Ολοκληρωτισμός. Το βιβλίο αναγνωρίστηκε αμέσως ως κορυφαία συνεισφορά στη μελέτη του ολοκληρωτισμού. Στην πραγματικότητα, ο τίτλος είναι παραπλανητικός, διότι μπορεί κανείς να πιστέψει ότι η Άρεντ κάνει έναν ιστορικό απολογισμό της προ-

έλευσης και των αιτιών του ολοκληρωτισμού στον 20ό αιώνα, αλλά το έργο της είναι εντελώς διαφορετικό. Προσπάθησε να εντοπίσει τα ετερόκλιτα «υποχθόνια στοιχεία» που «κρυσταλλώθηκαν» στη φρικτή πρωτοτυπία του ολοκληρωτισμού. Όπως με όλα τα σημαντικά έργα της, η ανταπόκριση στις *Απαρχές του Ολοκληρωτισμού* υπήρξε αμφιλεγόμενη – και εξακολουθεί να είναι. Ωστόσο, την καθιέρωσε ως σημαντική πολιτική στοχάστρια. Για τα επόμενα είκοσι πέντε χρόνια, η Άρεντ συνέχισε να δημοσιεύει προκλητικά βιβλία και συλλογές δοκιμίων, όπως τα *The Human Condition* (*Η Ανθρώπινη Κατάσταση*), *Rahel Varnhagen* (*Ραχήλ Βαρνχάγκεν*), *Between Past and Future* (*Μεταξύ Παρελθόντος και Μέλλοντος*), *Eichmann in Jerusalem* (*Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ*), *On Revolution* (*Για την Επανάσταση*), *Men in Dark Times* (*Άνθρωποι σε Ζοφερούς Καιρούς*), *On Violence* (*Περί Βίας*), *Crises of the Republic* (*Κρίσεις της Δημοκρατίας*), και *The Life of the Mind* (*Η Ζωή του Πνεύματος*) που δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό της. Μετά τον θάνατό της επίσης, δημοσιεύθηκαν και συνεχίζουν να εκδίδονται πολλά ανέκδοτα χειρόγραφα της.

Στόχος μου δεν είναι να παρουσιάσω επισκόπηση του έργου της. Αντίθετα, θα επικεντρωθώ σε μια σειρά κεντρικών ζητημάτων που σχετίζονται με τα προβλήματα και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε σήμερα. Θέλω να δείξω γιατί πρέπει να διαβάζουμε τη Χάνα Άρεντ σήμερα, πώς η ζωή και το έργο της φωτίζουν τους τωρινούς ζοφερούς χρόνους.

Richard J. Bernstein